

LES ANTEFIXES ROMANES DE LA GRANJA MITJANA (POBLET, TARRAGONA)

JORDI LÓPEZ VILAR

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

LLUÍS PIÑOL MASGORET

Universitat Rovira i Virgili

RESUM

Es publica en aquest treball un conjunt de cinc antefixes romanes trobades a la Granja Mitjana, a prop del monestir de Poblet, inèdites fins ara.

ABSTRACT

This work brings to light a series of five, previously inedited, Roman antefixes, discovered in the Granja Mitjana, near the monastery of Poblet.

Paraules Clau: Terracota, antefixa, ceràmica, Poblet, Conca de Barberà.

Keywords: *Terracotta, antefix, ceramics, Poblet, Conca de Barberà.*

Introducció

Entre els anys 1995 i 1996 es van dur a terme excavacions en l'àrea del circ romà de Tarragona. Una de les troballes més inesperades fou l'aparició d'un conjunt d'una cinquantena de terracotes arquitectòniques que venien a doblar el nombre de les que, procedents de la mateixa ciutat, es conserven en el Museu Arqueològic. L'interès de les peces era tal que ens esperonà a preparar un llibre ja publicat¹. En el decurs de la investigació pertinent vam fer un repàs de les terracotes arquitectòniques trobades en el Camp de Tarragona, arribant a la conclusió que els models iconogràfics presents en la ciutat i el seu territori eren coincidents en línies generals.

La troballa d'antefixes és poc habitual en vil·les romanes² i encara menys l'aparició de les anomenades lastres Campana, que són del tot excepcionals i en

1. LÓPEZ-PIÑOL, 2008. Vegeu també LÓPEZ, 2011.

2. Per ara s'ha constatat en vuit jaciments rurals del Camp de Tarragona.

l'ager de Tàrraco únicament es dona en les vil·les penedesenques del Vilarenc i Tomoví³. A la Conca de Barberà comptem amb un grup de terracotes que actualment s'exposen en el Museu de Poblet que, malgrat fer més de 70 anys que són conegudes, encara resten inèdites⁴. En aquest breu article les donarem a conèixer alhora que en farem l'anàlisi iconogràfica i mirarem de cercar paral·lels.

El primer que cal és interrogar-nos sobre la seva procedència. En la *Història de Poblet* del pare Altisent llegim que a la Granja Mitjana, situada a menys d'un quilòmetre de Poblet, al peu de la carretera que du a Prades hi hagué una vil·la romana. D'aquí procedeix nombrosa ceràmica, entre la que n'hi ha de vernís negre i *sigillata*. També un *dolium*, i diverses figures de terrissa entre les que destaquen unes antefixes⁵. Segons una tradició recollida pel pare Finestres, els primers monjos procedents de l'abadia de Fontfreda s'establiren a la Granja Mitjana mentre es bastien les construccions del monestir⁶. Altisent admet que aquesta tradició és acceptable, tot i que no es pot provar⁷. En tot cas, és significatiu que aquesta granja monàstica s'aixequés sobre les restes d'una vil·la romana.

Desconeixem quan es va recuperar tot aquest material de la Granja Mitjana i en quines circumstàncies es van fer les excavacions. En canvi, sabem que anteriorment es trobaven entre els fons del Museu Episcopal de Vic. Aquestes peces retornaren a Poblet després que el Patronat de Poblet, amb Eduard Toda al capdavant, aconseguís que gran part del material de procedència pobletana escampat pels museus de Catalunya retornés al monestir per ser novament reunit allí on havia d'estar: a l'incipient museu del monestir. Els resultats foren força satisfactoris en quant als objectes, però bastant lamentables en quant a l'arxiu, que malauradament continua dispers entre Madrid, Barcelona i altres localitats⁸. En una relació d'objectes pobletans retornats pel Museu Episcopal de Vic l'any 1934 hi figuren: el cap d'un àngel cisellat en alabastre i "19 fragmentos de barro cocido, romanos, hallados en la Granja Mitjana de Poblet"⁹. Per les mateixes dates es publicava una notícia en el Butlletí Arqueològic esmentant dos jaciments romans propers al monestir: la pròpia Granja Mitjana i el castell de Milmanda, que havien lliurat ceràmica, moles de molí, restes de construccions, sòls de mosaic i sepultures en forma de caixes de lloses¹⁰.

3. LÓPEZ-PIÑOL-REVILLA, 2010.

4. No estan recollides tampoc en el meritori treball de RAMOS, 1996.

5. ALTISENT, 1974: 24.

6. FINESTRES, 1753: 59 i 94-95.

7. ALTISENT, 1974: 51-52.

8. GONZALVO, 1996.

9. TODA, 1935: 101.

10. POBLET, 1935.

En una vitrina del Museu de Poblet s'exposen una sèrie de terracotes romanes: cinc antefixes, un petit cap bifront fet a motlle i un cap modelat a mà de majors dimensions. En aquest article donarem a conèixer les antefixes.

Entenem per antefixes unes plaques amb ornamentació en relleu que serveixen per ocultar cadascun dels *imbrices* que configuren la línia inferior d'una teulada (fig. 1). S'originen a Grècia i Àsia Menor en els segles VII-VI aC. i es mantenen al llarg de tota l'època clàssica i hel·lenística amb ornaments geomètrics, vegetals o mitològics.

En el món etrusc les terracotes eren part fonamental en la decoració dels temples. En canvi, en època romana tardo-republicana i imperial les antefixes es troben decorant les teulades dels edificis més diversos de caire públic –fòrums, pòrtics, termes, teatres, nimfeus- i privat –cases, vil·les i fins i tot sepulcres-. Eren fetes a motlle i normalment retocades abans de la cocció. Després es cobrien d'una capa de calç que servia de base per a rebre la decoració pictòrica, policroma i de vius colors. Aquesta manera industrial de fabricació en sèrie va influir sense dubte en la generalització del seu ús que va arribar a tenir el seu màxim desenvolupament en època augustal.

Es considera com a principal nucli de producció de les antefixes d'època tardo-republicana i imperial el Laci, l'Etrúria central i meridional i la Campània, llocs que concentren un gran nombre d'exemplars i on s'han trobat indicis de forns. No obstant, en nombrosos jaciments de la península Itàlica i de les províncies es localitzen antefixes fabricades per terrisseries locals sobretot en el període comprès entre els segles I aC. i I dC., com és el cas de la gran majoria de tarraconenses. Cap a mitjans del segle I dC. comença una lenta decadència que finalitzarà en època antonina, moment en què es deixen d'emprar.

Tipologia

Les cinc antefixes pobletanes corresponen al tipus que Mª Luisa Ramos anomena "*Bust d'Artemis Selene sense creixent lunar II*"¹¹, molt abundant a Tàrraco i a les vil·les del seu entorn. Malgrat la dificultat afegida que suposa haver de treballar amb materials erosionats i coberts de concrecions com són les antefixes de Poblet, es poden distingir dues variants:

La variant que anomenem "A", caracteritzada per ser de reduïdes dimensions, al voltant de 15 cm. d'alçada, i per tenir la unió amb l'*imbrex* corresponent a nivell inferior. Són les tres primeres del nostre catàleg.

La variant "B" és de majors dimensions, sobre 20 cm. d'alçada, té la unió amb l'*imbrex* a nivell mig (cosa que ha propiciat la seva conservació parcial) i un relleu més acusat. Són les dues últimes del catàleg.

11. RAMOS, 1996: 222.

Per tant, són elements fabricats a partir de dos motlles diferents. El grau de desgast no ens permet veure els detalls i per tant és molt difícil afirmar o desmentir si les antefixes de Poblet són exactament com el tipus tarraconense o presenten alguna diferència.

A continuació farem la descripció del model iconogràfic, basant-nos també en els exemplars de Tarragona, que conserven alguns detalls que aquí no poden apreciar-se. Es tracta d'un bust femení tocat amb una diadema en forma de mitja lluna i cobert amb un vel que, formant plecs, cobreix la figura fins les espatlles. El cabell, llarg i solt, es divideix en flocs a partir d'una ratlla central i es reparteix a banda i banda de la cara en forma d'ones, però a partir de l'alçada de les orelles cau trenat perllongant-se pel costat dels pits. La cara és ovalada amb els trets facials de tipus clàssic, harmònics i ben definits. Els ulls són grans i les parpelles superior i inferior, així com les celles, estan nítidament representades. El nas és recte, lleugerament engruixit en la seva base i s'hi troben marcades les cavitats nasals. La boca és tancada, amb els llavis carnosos, i la barbata és lleugerament punxeguda. Les orelles no són visibles perquè les tapa el cabell però sí que estan presents les arracades en forma de grans esferes just per sobre de l'arrencament de les trenes. El coll és llarg i esvelt i en ell no s'aprecien els anells de Venus ni tampoc es marca la zona clavicular. Vesteix un *chiton* tancat en "V", que es cenyeix al cos formant plecs que modelen uns pits ben proporcionats (fig. 2).

Aquest tipus iconogràfic ha estat estudiat per Mª Luisa Ramos la qual, en el seu llibre sobre les antefixes de la província Tarraconense, descriu els exemplars per ella coneguts, procedents exclusivament de Tarragona i extensions: el seu camp i el baix Penedès¹², que classifica en tres variants. La primera ("Bust d'Artemis Selene amb creixent lunar"), amb un únic exemplar conegut procedent de Tarragona i custodiat actualment al Museu Episcopal de Vic, ja havia estat publicada per I. Rodà¹³ i és molt similar a la nostra (fig. 3); les diferències estan en la presència d'una diadema perlada i un creixent lunar, i també en la caiguda del cabell i el tractament dels ulls. La segona variant ("Bust d'Artemis Selene sense creixent lunar I") és idèntica a l'anterior però sense el creixent lunar; i en la tercera variant ("Bust d'Artemis Selene sense creixent lunar II") ha desaparegut també la diadema.

La presència del creixent lunar ha fet decantar als investigadors per identificar la figura com una representació de Diana com a senyora de la

12. RAMOS, 1996: 326-350. L'excepció és una antefixa d'iguals característiques trobada a *Dianium* (Ramos, 1996: 460).

13. RODÀ, 1989: 94.

lluna¹⁴ (Artemis Selene). Sovint és representada amb ales –que simbolitzen el curs de l'astre a través de la nit–, amb dues torxes o amb un creixent lunar sobre el cap o al darrera. Es conserven nombroses obres antigues amb representació d'Artemis amb creixent lunar sobre el cap, com dues estàtues romanes de marbre, còpies d'originals del segle IV aC., conservades ara al Museu Capitolí de Roma i a la Ny Carlsberg Glyptotek de Copenhague, dues més de metàl·liques del British Museum, o alguns relleus ceràmics i gemmes¹⁵. En un relleu de marbre del Museu Arqueològic de Tessalònica i en un altre conservat al Museu del Louvre Artemis té un creixent lunar darrera les espatlles¹⁶, i també es presenta així la figura d'Artemis Tàurica en una moneda d'Amfípolis¹⁷. Indistintament com Artemis Selene o com Luna són descrites representacions similars en llànties alt-imperials trobades a Hispània, on figura un bust femení amb un creixent lunar sobre el cap. És un tipus iconogràfic relativament freqüent que es repeteix en llànties trobades al llarg i ample de tot l'Imperi¹⁸.

Cal advertir, però, que el creixent lunar no és un atribut exclusiu d'Artemis, ja que evidentment el pren en funció de llur assimilació a Selene. La deessa Selene se'ns presenta com una bella noia jove amb un creixent lunar, una torxa o una diadema estrellada, sovint abillada amb joies. En general llueix vestit llarg i un mantell que ocasionalment li cobreix el cap¹⁹. Els problemes d'identificació neixen des del moment en que Selene és assimilada a d'altres divinitats com Artemis/Diana, Leto, Hècate, Isis, Juno, Venus, etc.

El model d'antefixa de “Bust d'Artemis Selene amb creixent lunar” probablement representi efectivament Diana, però no es pot descartar que es tracti simplement de Selene, més encara quan es mostren només els seus atributs: el creixent lunar, una diadema (perlada o estrellada?), les arracades... Més difícil és que es tracti de *Iuno Caelestis* per raons de lloc i cronologia.

Pel que respecta al nostre model “Bust d'Artemis Selene sense creixent lunar II” no ens atrevim a establir cap identificació, malgrat les semblances amb el tipus esmentat, ja que la pèrdua del principal element –el creixent lunar– ho impedeix completament.

14. RODÀ, 1989: 94, afirma que la presència d'aquesta divinitat ornant antefixes no és rara i cita un grup d'antefixes conservades al Museo Nazionale Romano (PENSABENE-SANZI DI MINO, 1983).

15. LIMC II-1: 901-911.

16. LIMC II-1: 900; DAREMBERG-SAGLIO: veu “Diana”, fig. 2353.

17. DAREMBERG-SAGLIO: veu “Diana”, fig. 2357.

18. Present per exemple en una llàntia del British Museum signada per C. *Clodius Successus* (BONNET, 1988: 41i fig. 15, 11). Altres paral·lels recollits per AMARÉ, 1988: 69.

19. LIMC VII-1: 706-715.

Conclusions

La dispersió del tipus “Bust d’Artemis Selene sense creixent lunar” sobre el mapa indicava, fins ara, que es tractava d’un model propi del Camp de Tarragona, com indicava el treball de Mª Luisa Ramos²⁰. Es coneixia un important lot associat a la basílica del fòrum de Tàrraco, i també en altres jaciments: Tomoví (Baix Penedès), Els Antigons i Les Planes del Roquís (Baix Camp). Amb el conjunt de Poblet es constata ara la seva presència en les terres més septentrionals, en plena Conca de Barberà.

Pel que fa a la seva datació només podem guiar-nos pels paral·lels, atès que els exemplars estudiats estan mancats de context estratigràfic. Les antefixes amb bust d’Artemis Selene trobades en el fòrum de Tàrraco poden ser relacionades amb la basílica, que es data en els primers anys del segle I dC. Per altra banda, es troben associades a les *figlinae* de la plaça de la Font de Tarragona, en estrats que van des del segon decenni del mateix segle fins a finals. Per tant, podríem assignar a les antefixes pobletanes una datació de segle I dC.

El lloc de fabricació de les antefixes és desconegut. Existeix la possibilitat de que fossin fetes en una altra zona, i transportades a la vil·la de la Granja Mitjana per decorar l’edifici. També podrien haver estat fabricades aquí, la qual cosa implicaria la presència d’una terrisseria associada al jaciment de la Granja Mitjana, que ara per ara desconeixem. Hi ha encara una darrera possibilitat: que fossin elaborades per una hipotètica terrisseria associada a la vil·la de cara a la seva exportació. Mentre no s’efectuïn excavacions arqueològiques no estem en condicions de decantar-nos per cap d’elles. La seva presència és també un indicador de les possibilitats arqueològiques d’aquest jaciment, sobre el que mai s’ha realitzat una excavació científica.

Post scriptum

El febrer de l’any 2012 va aparèixer en el comerç d’antiguitats de Tarragona una antefixa mal cuita. Era una cara femenina amb la superfície recremada amb una tonalitat verdosa i abundants vacuoles i amb la part posterior amb la ceràmica com laminada, de color vermell. La cara o bust presentava la superfície molt llisa i amb pocs detalls, de manera que era difícil assignar-la a un model concret. A més, la poca estona que vam tenir-la a les mans i la impossibilitat de fotografiar-la no permeten afinar els detalls. Havia estat trobada per una persona de Montblanc i procedia “de la zona de Prades” segons el seu posseïdor. La granja Mitjana es troba a mig camí entre Montblanc i Prades, i no descartem que fos trobada al mateix lloc. De ser així, la presència d’antefixes mal cuites en aquest

20. RAMOS, 1996: 141-142.

jaciment assenyalaria que a la Conca de Barberà també se'n van produir, de la mateixa manera que s'ha constatat en diversos establiments rurals del Camp de Tarragona i del Baix Penedès.

Annex: inventari

Tipus "*Bust d'Artemis Selene sense creixent lunar II*", variant A

Antefixa 1 (fig. 4)

Estat: sencera.

Dimensions de l'antefixa.

Alçada: 15 cm.

Amplada: 10 cm.

Gruix: 2.5 cm.

Dimensions de l'*imbrex*.

Alçada: ---

Amplada: ---

Gruix: ---

Forma placa: ogival.

Unió amb l'*imbrex*: inferior.

Motlle: molt gastat.

Modelatge: no s'aprecien traces de retocs posteriors al seu modelatge.

Pasta: color rosat i força depurada, amb alguns punts esparsos de quars blanc.

La peça es conserva sencera, només amb una lleu mancança en l'angle inferior esquerre, molt bruta i amb nombroses concrecions. No s'aprecien restes d'engalba. Es distingeixen els flocs de cabell i les trenes. En la part posterior hi ha una etiqueta antiga on s'hi llegeix "Poblet" i un forat circular fet a *posteriori* per encaixar la peça al suport de la vitrina on s'exposa.

Antefixa 2 (fig. 5)

Estat: sencera.

Dimensions de l'antefixa.

Alçada: 14.30 cm.

Amplada: 10 cm.

Gruix: 2.5-3 cm.

Dimensions de l'*imbrex*.

Alçada: ---

Amplada: ---

Gruix: ---

Forma placa: ogival.

Unió amb l'*imbrex*: inferior.

Motlle: molt gastat.

Modelatge: no s'aprecien traces de retocs posteriors al seu modelatge.

Pasta: color rosat i força depurada, amb alguns punts esparsos de quars blanc.

La peça es conserva sencera, però amb un trencament en la part superior esquerra, molt bruta i amb nombroses concrecions. No s'aprecien restes d'engalba. Es distingeixen els flocs de cabell i les trenes. En la part posterior hi ha una etiqueta antiga on s'hi llegeix "Poblet" i un forat circular fet a *posteriori* per encaixar la peça al suport de la vitrina on s'exposa. S'observa una rebava en la part inferior.

Antefixa 3 (fig. 6)

Estat: sencera.

Dimensions de l'antefixa.

Alçada: 14/16 cm.

Amplada: 12 cm.

Gruix: 4 cm.

Dimensions de l'*imbrex*.

Alçada : ---

Amplada: ---

Gruix: ---

Forma placa: ogival.

Unió amb l'*imbrex*: inferior.

Motlle: molt gastat.

Modelatge: no s'aprecien retocs posteriors al modelatge.

Pasta: color rosat i força depurada, amb alguns punts esparsos de quars blanc.

La peça es conserva sencera, però amb un trencament en el lateral esquerra que li ha fet perdre la trena i alguns flocs del cabell d'aquest costat. Molt bruta i amb nombroses concrecions. No s'aprecien restes d'engalba. Es distingeixen els flocs de cabell i una de les trenes. S'observa una rebava en la part posterior, en el lloc de contacte amb l'*imbrex*, pel darrera, i la base té un perfil de forma arquejada que demostra que la unió amb l'*imbrex* era del tipus inferior, cosa que es pot fer extensiva a les tres primeres antefixes del nostre catàleg. En la part posterior hi ha un forat circular fet a *posteriori* per encaixar la peça al suport de la vitrina on s'exposa.

Tipus "*Bust d'Artemis Selene sense creixent lunar II*", variant B

Antefixa 4 (fig. 7)

Estat: bastant sencera, però amb algunes mancances.

Dimensions de l'antefixa.

Alçada: 20 cm.

Amplada: 16 cm.

Gruix: 3 cm.

Dimensions de l'*imbrex*.

Alçada: 9.5 cm.

Amplada: 16 cm.

Gruix: 2 cm.

Forma placa: ogival.

Unió amb l'*imbrex*: mitja.

Motlle: gastat, amb moltes concrecions.

Modelatge:

Pasta: Superfície de coloració ataronjada i interior vermellós, amb argila poc depurada amb abundant desgreixant consistent en calç, quars, xamota (?) i partícules indeterminades.

L'antefixa es conserva bastant completa, amb mancances en la part inferior esquerra i en la superior dreta. Molt bruta i amb nombroses concrecions. No s'aprecien restes d'engalba. Es distingeixen els flocs de cabell i una de les trenes. Conserva l'arrencament de l'*imbrex*, que es fa a una alçada mitja.

Antefixa 5 (*fig. 8*)

Estat: sencera.

Dimensions de l'antefixa.

Alçada: 20 cm.

Amplada: 12 cm.

Gruix: 3 cm.

Dimensions de l'*imbrex*.

Alçada: 10 cm.

Amplada: ---

Gruix: 2-2.5 cm.

Forma placa: ogival.

Unió amb l'*imbrex*: mitja.

Motlle: gastat.

Modelatge: no s'observen retocs posteriors.

Pasta: Superfície de coloració ataronjada i interior vermellós, amb argila poc depurada amb abundant desgreixant consistent en calç, quars, xamota (?) i partícules indeterminades.

L'antefixa es conserva sencera, molt bruta i amb nombroses concrecions. No s'aprecien restes d'engalba. Es distingeixen els flocs de cabell i les trenes. Conserva l'arrencament de l'*imbrex*, que es fa a una alçada mitja.

BIBLIOGRAFIA

- ALTISENT, A. (1974). *Historia de Poblet*. Poblet.
- BONNET, J. (1988). *Lampes céramiques signées. Définition critique d'ateliers du Haut Empire*. Documents d'Archéologie Française, 13. París.
- CAMPANA, G. P. (1842). *Antiche opere in plastica discoperte, raccolte e dichiarate da Giovanni Pietro Campana*. Roma.
- DAREMBERG, CH.; SAGLIO, E. (dir.) (1877-1919). *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. 10 vols. París.
- FINESTRES, J. (1753). *Historia de el Real Monasterio de Poblet*. Cervera.
- GONZALVO, G. (1996). “Desamortització i arxius: l'exemple del monestir de Poblet”, *Lligall*, 11, p. 11-29.
- LIMC. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Zurich-Munic, 1981-1999.
- LÓPEZ VILAR, J. (2011): “Les antefixes de l'ager *Tarraconensis*”, a Prevosti, M.; Guitart, J., *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, p. 563-590.
- LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL; LL. (2008): *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)*, Hic et nunc, 3, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL; LL.; REVILLA, V. (2010): “La producció tarraconense de lastres Campana”, a LÓPEZ VILAR, J.; MARTÍN, O., *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Congrés Internacional en homenatge a Theodor Hauschild [= Butlletí Arqueològic 32]*, p. 637-670.
- PENSABENE, P.; SANZI DI MINO, M. R. (1983). *Museo Nazionale Romano. Le terrecotte III, 1: antefisse*. Roma.
- POBLET (1935): “Poblet pre-cristià”. *Butlletí Arqueològic*, V, 3, p. 89.
- RAMOS, Mª L. (1996). *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania romana: la Tarraconense*, Monografías de arquitectura romana, 3. Madrid.
- RODÀ, I. (1989). *Catàleg de l'epigrafia i de l'escultura clàssiques del Museu Episcopal de Vic*. Vic.
- TODA, E. (1935). *Panteones reales de Poblet*. Tarragona.

Figura 1. Situació de les antefixes en una teulada romana (segons Campana, 1842).

Figura 2. Antefixa del tipus "Bust d'Artemis Selene sense creixent lunar II" procedent de Tàrraco (foto: Mª Luisa Ramos).

Figura 3. Antefixa del tipus "Bust d'Artemis Selene amb creixent lunar" procedent de Tàrraco, actualment al Museu Episcopal de Vic (foto: Mª Luisa Ramos).

Figura 4. Antefixa 1.

Figura 5. Antefixa 2.

Figura 6. Antefixa 3.

Figura 7. Antefixa 4.

Figura 8. Antefixa 5.